

UOT 7(091); 7.03**QƏDİM TÜRK XALQLARININ MÖHÜR (DAMĞA) ƏNƏNƏSİ****Aydan ŞAHBAZLI**Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
Bakı / AZƏRBAYCAN

aydan.shahbazli@hotmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə türk xalqlarının qədim zamanlarda istifadə etdikləri möhürlərin yaranması və inkişafından bəhs olunur. Qeyd olunur ki, türklərdə damğa möhür ənənəsi olduqca geniş yayılmışdır, 1882-1892-ci illərdə türk boylarına aid üç min möhür nümunələri toplanmışdır. Ağaclar üzərində, məzar daşlarında və digər yerlərdən aşkarlanmış möhür və bənzər işarələr etnik tarixin araşdırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Adları tarixə qarışmış olan etnik qrupları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər boyları bildirən bu ilk damğa möhürlər sayəsində müəyyənləşdirilmişdir. Məqalədə həmin möhür nümunələri konkret misallar əsasında öyrənilmişdir.

Açar sözlər: möhür, türk, damğa, keramika, qədim, bədii, naxış.

ТРАДИЦИЯ ДРЕВНИХ ПЕЧАТЕЙ (КЛЕЙМО) У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ**РЕЗЮМЕ**

В статье повествуется о создании и развитии печатей с древнейших времен используемых тюркскими народами. Отмечается, что у тюрков традиция изготовления и использования печатей-клеймо была широко распространена. В 1882-1892-х годах было собрано до 3.000 экземпляров печатей, относящихся к тюркским племенам. Обнаруженные на деревянных изделиях, надгробных памятниках и др. печати и подобные им знаки имеют огромное значение для исторических исследований. Автор выясняет, что многие этнические группы, которые не существуют в настоящее время идентифицировались именно своими печатями. В статье автор делает попытку изучить такие печати и тамги на основе обширного материала.

Ключевые слова: печать, тюркский, клеймо, керамика, древний, художественный, узор.

THE TRADITION OF ANCIENT SEALS (STAMP) FROM THE TURKIC PEOPLES

SUMMARY

The article talks about the creation and development of seals, since ancient times, used by the Turkic peoples. It is noted that among the Turks the tradition of making and use of seals, stamps was widespread. In 1882-1892-ies were collected up to 3,000 copies of the seals belonging to the Turkic tribes. Discovered on wooden objects, funerary monuments etc. print and similar signs are of great importance for historical research. The author finds out that many ethnic groups that do not exist are currently identified by their seals. In the article the author makes an attempt to study such seals and tamgas on the basis of extensive material.

Keywords: print, Turkic, mark, pottery, ancient, art, pattern.

Mövzunun aktuallığı. Türk mədəniyyətində möhür sənəti çox qədim zamanlardan günümüzdə qədər davam etdirilməkdədir. Türk boylarında möhürlər daş, qaya, ağac, xalı, kilim, bəzək əşyaları, qab-qacaq, memarlıq tikililəri, zireh, geyim, silah, məzar daşları və s. kimi çox geniş istifadə sahəsi olan simvolik işarələrdir. Möhürlər müasir dövrümüzdə istifadə edilən emblem, loqo, gerb və marka kimi təsviri ifadələrin ən qədim formaları olaraq qəbul edilə bilər. Möhürlər, eləcə də damğalar qədim mədəniyyətlərin öyrənilməsində, etnik qrupların, qəbilə və boy adlarının təsbit edilməsində əhəmiyyətli qaynaqlardan biri sayılır. Məqalədə türk xalqlarının ilk möhür anlayışı və onun istifadə formaları müəyyənləşdirilmişdir.

Əsas mətn. Möhür, çağdaş mənada emblem, marka, loqo, gerb, işarə, döymə kimi simvolik olaraq müəyyənləşdirici və identifikator məqsədi daşıya-raq, boy və sülalələri tanıtdıran "vəsiqədir". Bir boyun, tayfanın və yaxud sülalənin möhürü olaraq və ya əşyalarını, heyvanlarını digər ailələrin əşya və heyvanlarından ayırmaq üçün müasir dövrümüzdə də istifadə edilməkdədir.

Türk boyları arasında təsviri işarələr olaraq istifadə edilən möhürlər tanımaq məqsədi daşması ilə yanaşı, simvolik, bir anlam dili xüsusiyyəti daşmışdır. Əlimizdəki tarixi məlumatlardan, maddi-mədəni nümunələrdən anlaşıldığı kimi, türklərin hələ "Yenisey və Orhun" kitabələrində istifadə etdikləri əlifbadan daha çox əvvəl möhürlərdən istifadə etdikləri məlum olur. 12-14 oktyabr 2009-cu il tarixində Eskişehir Osmanqazi Universiteti, Beynəlxalq Tatar Türkçəsi Bilgi mərasimində mövzu üzrə geniş məlumat verilmişdir.

Möhürlər, döyüşçü-köçəri türk boylarında heyvanların fərqli yerlərində təsviri ifadələr olaraq görüldüyü kimi, Orta Asya, Avrasiya çöllərində, Qafqazda kosmoqonik, mifoloji, dini, mədəni anlamlarda ehtiva edilən ifadə vasitəsi

olaraq özlərini təsdiq edirlər. Bu, "Embrion yazılar" insan düşüncəsinin ilk qrafik nümunələridir. Orta paleolitik çağda mağara divarlarında qazılmış insan və heyvan fiqurları, həndəsi şəkillər, çeşidli ornamentlər, insanlığın gözlə qəbul edilə bilən məlumat vermə və beləcə də bir daş yaddaş ehtiyacına xidmət etmişdir [3, s.17].

Möhürlər bir dilin əlifbası və eyni zamanda aid olduqları sosial qrupların özləri üçün tarixə miras qoyduğu ilk atributlar şəklində müəyyən edilirlər. Bu məqsədlə möhürlərin sosial- mədəni araşdırmalarda istifadə edilməsi vacib olan prioritetlərdir. Bunlar, bir sosial qrupun və ya bir millətin sosial tarixini açıqlaya bilmə gücünə sahib bilgilər və araşdırmalarla eyni zamanda duyğu və düşüncələrin ifadəsi, estetik zövqünü qiymətləndirməsi mənasında da böyük rol oynayırlar. Dolayısı ilə, möhürlər, bir sənət əsəri olmaqdan başqa, hər bir sosial- mədəni həyatın, başqa bir ifadə ilə, sosial quruluşun dilə gətirildiyi yazılı mətn, yazılı tarixi "vəsiqə" dəyərinədəirlər.

Sərhədlərini, yaşayış tərzini, inandığı bir çox dəyərləri, estetik anlayışını, sahib olduğu əhəmiyyətli kodları petroqliflərlə, damğalarla, möhürlərlə işarələyən türk mədəniyyəti digər mədəniyyətlərdən özünü ayıraraq, təsdiqləyərək boylar arasındakı bağları əmələ gətirən mədəni kodları qorumuş, zənginləşdirmiş və tarixi prosesində "millət anlayışı"nı əldə etmişdir. XXI əsrdə belə xalça, kilim, bıçaq, xəncər kimi əşyalara, məzar daşlarına, heykəllərdə işlənən möhürlər türk boylarının, türk dünyasının ən əhəmiyyətli ortaq kodları arasında yer almışdır. Kaqanlıq damğası kimi bir çox xüsusi möhürlər boy və ailə damğaları zamanla boyları meydana gətirən ailələrin sayına paralel olaraq kiçik dəyişikliklərə məruz qalmışdır. İstənilən mənada inkişafın artması ilə bağlı həm boyların damğalarının ana xətləri qorunmuş, həm də əlavə olunan kiçik bir fərq ilə yeni bir nəslin möhürü yaradılmışdır. Bu səbəbdən yeni bir nəsil möhürü yaradılarkən, həm ailənin mənsub olduğu boy ilə olan əlaqəsi qorunmuş, həm də ailənin boya olan bağlılığı təsdiq edilmişdir.

Möhürlər yaradılarkən ana xətlər qorunduğu üçün türk boylarının aralarındakı bağları müasir dövrdə belə geniş mənada müəyyən etmək mümkün hesab edilməkdədir.

Türklərin tarix boyunca sülalə, oba, oymaq, boy, dövlət kimi anlayışları ifadə etmək üçün xüsusi işarələri damğa olaraq istifadə etdikləri məlumdur. Qeyd edə bilərik ki, damğa möhürlər qayaüstü təsvirlərdən qəbir daşlarına, tuğra, sancaq kimi dövlət rəmzlərindən silahlara, geyim naxışına, gündəlik həyatda məişətdə istifadə edilən əşyaların, heyvanların xüsusi yerlərinə qədər geniş şəkildə istifadə olunur. İm və möhürlər bu işarələri istifadə edən şəxslərin, boy-soy və ya toplumun əsas simvollarıdır.

Bu cür tətbiq, fərdi, soy və ailənin adının davam etdirilməsinə xidmət etdiyi kimi, habelə köçəri həyat şərtlərində hər bir ailənin qiymətli mal və heyvanlarının məhv edilməməsi kimi praktiki məqsədlər daşıyır. Məsələn, 1999-2002-ci illər arasında Eskişəhərə 16 km-lik məsafədə yerləşən Çavlum

kəndində həyata keçirilən arxeoloji qazıntılar zamanı Orta Tunç dövrünə aid olan məzarlardan birində ölüyə bir hədiyyə olaraq uşaq məzarına qoyulmuş lülə daşının üzərində bir damğa möhür aşkarlanmışdır. Damğa möhürün basqı səthində yalnız bir xətt var. Türk möhürlərinin bu qədər fərqli formalarla istifadəsi türk toplumunun folklor və etnoloji materiallarını zənginləşdirməkdə əsas elementdir.

Möhürlər qəbilənin ortaq malı olan müvəqqəti yaşayış yeri, yol qovşaqları, otlaqlardakı daş, qaya kimi yerlərdə, ailəyə, boya aid heyvanların işarələnməsində, kilim, xalça, çul, keçə kimi ev əşyalarında, evlərin qapı və divarlarında, əl, üz, pazu və sinəyə edilən döyməyə, şaman davullarında, qurbanlıq heyvanlarda, məzar daşlarında, sərhəd daşlarında, göz muncuğu və zinət əşyalarında, saraylarda, kommersiya əşyalarında, anbarlarda at qoşqu sürülərində, habelə gerb, bayraq kimi dövlət atributlarında istifadə edilmişdir.

Möhürlər, türk əlifbasının formalaşmasından əvvəl əlaqə vasitəsi olaraq qəbul edilə bilər. Hazırkı dövrdə möhürlərin heyvanların qulaqlarına, kürəklərinə boya və ya dağlama texnikası ilə damğa vurulması bu ənənənin davamıdır. Türklərin İslamiyyəti qəbulundan sonra da möhürlərdən əvvəlki kimi çox olmasa da, fərqli sahələrdə və məqsədlərdə istifadə edildiyi müəyyən edilmişdir. Həmin möhürlər bir çox materiallardan hazırlanırdı. Daha çox gilin imkanlarından istifadə ilə əlaqəli keramik möhürlərin geniş yayılması da araşdırmalar zamanı öz təsdiqini tapmışdır.

Türk boylarının "biz" anlayışına çatma, yad mədəniyyətlərə və qəbilələrə görə özlərini təsdiq etmə zamanı inkişaf etdirilən möhürlər, daşdıqları məlumata görə olduqca böyük əhəmiyyətə malikdirlər.

Üzərindəki ornamental xüsusiyyətlərinə və ya məkana görə hazırlanmış möhürlər, onların olduğu yerə görə fərqli mənalar daşıyırdı. Qədim Türk inancına görə Tanrıya yaxın yerlər olaraq qəbul edilən dağların zirvələrində, çətinliklə yetişən bölgələrdə olan qayalar üzərində əsasən dini məqsədlərlə əşyalar, heykəllər, məzarlar üçün istifadə edilən damğa möhürlər əsas olaraq mənsub olduğu sülalə, nəsil, boy və mədəniyyətə "aidliyini" təsdiq etmək üçün həyata keçirilirdi.

Türklərdə damğa möhür ənənəsi olduqca geniş yayılmışdır. 1882-1892-ci illərdə türk boylarına aid üç min möhür nümunələri toplanmışdır. Ağaclar üzərində, məzar daşlarında və digər yerlərdən aşkarlanmış möhür və bənzər işarələr etnik tarixin araşdırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şübhəsiz ki, əsrlərlə bu haqda böyük qaynaqların olmamasına baxmayaraq, çox da sıx olmayan hallarda rastlaşan damğa işarələri bəzi etnik qrupların yayılmasının müəyyənləşdirilməsinə böyük töhfələr vermişdir. Qeyd edə bilərik ki, adları tarixə qarışmış olan etnik qrupları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər boyları bildirən bu ilk damğa möhürlər sayəsində müəyyənləşdirilmişdir [1. s.9].

Türklər "damğa" adını verdiyimiz işarələri istifadə etməzdən əvvəl ifadə etmək istədiklərini rəsmləyərək bildirirdilər. Necə ki, ilk çağlarda da insanlar

rəsmdən istifadə edərək məramlarını izah edirdilər. Ümumiyyətlə, bəşəriyyət tarixində əvvəlcə rəsmdən piktoqrafa, sonra isə piktoqrama keçilmişdir. Bu görüşə görə, türk yazı və möhür tarixini belə mərhələşdirə bilərik:

I mərhələ: *rəsm*

II mərhələ: *piktoqraf* (Qədim misirlilərdə olduğu kimi rəsm istifadə edilən yazıda tək işarə)

III mərhələ: *piktoqram* (sadələşdirilmiş şəkil)

IV mərhələ: *ideoqram* (yazıda sözün hərfləri göstərilmədən birbaşa, fikri ifadə edən işarə).

V mərhələ: *fonoqram* (bir məktub və ya heca və ya səsi göstərən işarə).

VI mərhələ: *hərflər* (dildəki bir səsi göstərən və əlifbanı meydana gətirən işarələrdən hər biri).

Damğa möhürlərin etnonimlərin təkamülünə çox bənzərliyi olan bir təkamül tarixi də vardır. Belə ki, birinci mərhələdə, işarələr qəbilənin totem heyvanını simvollaşdırmaqla, qəbilə toteminin adını daşdığı üçün, qəbilə (klan), qəbilənin adı (etnonimi), damğası və hətta damğanın adı arasında birbaşa əlaqə yaradır. Bu dövrə aid Krım damğaları qeyd edilənlərə aid deyil. Digər türk xalqları təkamülün ancaq ikinci mərhələsindəki damğalara sahibdirlər ki, bu dövrdə söz mövzusu xalqlar köçəri həyat tərzinə keçmişlər və damğa möhürlər arasında ev əşyaları da görülməyə başlamışdır. Bu damğa möhürlər gündəlik həyatda insanların istifadə etdikləri əşyaların və alətlərin üzərinə basılırdı. İşarələr, buruq və yuvarlaq xətlərdən ibarət idi. Bu dövrdə artıq düz əlavə xətlər də görülməyə başlandı. Ənənəvi olaraq möhürlər sadə kəsilmiş formaya malik idilər. Bəsit möhürlərin birləşməsindən olan cüt damğa möhürlərə az rast gəlməyimiz bəlkə də bundan irəli gəlirdi. Bu sırada, Qazaxıstan alimi Amancolovun əlavə xətlərin və ya işarələrin (hansı ki bunlar çox əhəmiyyətli deyildi) daima əsl damğaya bitişdirildiyini iddia etdiyini qeyd etmək lazımdır [2, s.11].

Bununla yanaşı, qəbilə və ya klanların bir-birlərindən ayrılmasından sonra, meydana gələn alt bölünmələrdə əsl möhürlərə bəzi əlavələr edildi və ya möhürlərin orijinal şəkli saxlanılmaqla mövqeyi dəyişdirildi. Əgər damğa möhür bir məzar daşının üzərində idisə, bura üfüqi və ya şaquli xətt də əlavə edilirdi. Üzərində iki damğa möhür həkk edilən məzar daşları qadınlara aid ola bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, normal halda başqa bir qəbiləyə mənsub kişi ilə evlənən qadın yeni qəbilənin möhürünü ala bilməz, ölümündən sonra əvvəl aid olduğu qəbilənin möhürü məzar daşına həkk edilərdi. Bəzən qadınların qəbir daşları, iki damğa möhürü, aid olduğu və ailə qurduğu insanın mənsub olduğu qəbilənin damğa möhürünü ifadə edirdi.

Nəticə. Beləliklə, möhürlər, eyni zamanda fəvqəltəbii ünsürlərin (Tenqri, Umay və ya başqa müqəddəsləri) qoruma rolunu oynayırdı. Beləliklə, onlar kosmoqonik güclərin müqəddəs bir mənasını daşıyırdılar. Bu mənada sadə damğa möhürlər ən qədim təməl işarələrdir. Onlar birbaşa qəbiləyə aid, boyun təkamülü ilə əlaqəli idi.

Daha sonrakı zamanlarda damğa adı ilə etnonim arasındakı sərhədlər silinməyə başladı. Bütün bu ənənələr Krım tatarları, ağ-noqaylılar, qara-noqaylılar, naymanlar, qara-eylik, qırğızlar, qarakalpqlar, başqırdlar, türk-mənlər, monqollar və macarlar tərəfindən eyni şəkildə davam etdirilirdi.

Ədəbiyyat:

1. ATALAYER Faruk, Toprak - Seramik: imge, imgelem, imlem ve Yaratıcılık, Anadolu Sanat, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, Sayı: 16, Bahar 2005, Sayfa: 9-18
2. BASKI, İ. (1995), Dobruca'daki Krım Tatar Tamgaları, Emel Mayıs - Haziran, S. 208, s.11- 16.
3. BİLGİN A.N. (2006), Çavlım Orta Tunç Çağı Nekropolü'nde Ele Geçen Lületaş Mühür, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi www.e-sosder.com ISSN: 1304-0278 Bahar, c.5, s. 17-21.